अग्नीषोमीय पुरोडाशः विवरणम्

DSV Jagannatha Sharma
Assistant Professor
Kalpa Department, S.V. Vedic University,Tirupati

**त्वष्टां हतपुंत्रो वीन्द्रँ सोममाहंरत् तस्मिन्निन्द्रं उपहवमैच्छत तं नपांह्वयत पुत्रं
मैवधीरिति स यंज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमंमपिबत् तस्य यदुत्यशिंिष्यत तत् त्वष्टां.
हवनयमुप प्रावंर्तयत् स्वाहेन्द्रंशत्रुर्वर्धस्वेति यदवंर्तयत् तद्वृत्रस्यं वृत्रत्वं यदत्रंवीत्
स्वाहेन्द्रंशत्रुर्वर्वस्खेति तस्मांदुस्ये;१द्ध न्द्रूरू शत्रंरभवत् स संभयंन्नग्नीषोमांनभि समंभवत्**

त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि॥ व्याख्यातम् ;तैसं २ए४ए१२द्ध। यदिति। यस्मादेनम् आहवनीयं त्वष्टा अवर्तयत् उप प्रावर्तयत्ए पीतशेषेण सोमेनादीपयत् तस्मात् ततो जातः वृत्ररूए [1]वृत्र इति [2]व्यपदेश्यः भवति। वृतेर्ण्यन्तादौणादिकः कर्मणि रक्प्रत्ययः ;उ १७८द्धए बहुलमन्यत्रापि ँ श ;उ १९०द्ध इति णिलुक्॥

यदब्रवीदिति॥ इन्द्रस्य शत्रुः वर्धस्व इति विवक्षन् अन्तोदात्तम् इन्द्रशत्रुशब्दम् आबुदात्तं [3]प्रयुक्तवान् तस्मात् अस्य वृत्रस्य इन्द्रः एव शत्रुः शातयिता संजातः। बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन इन्द्रशत्रुशब्दः आयुदात्तो भवति। इन्द्रोस्य शत्रुः शातयितेति।

उपोद्घाते विश्वरूपवधः [4]आद्ये समीरितः॥

त्वष्टेति॥ अथ द्वितीयानुवाकेग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुरादौ तस्योपोद्घातस्य विध्युपयोगं दर्शयति. श्त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रँ सोममाहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यदत्यशिष्यत तत् त्वष्टाहवनीयमुप मावर्तयत् स्वाहेन्द्र. शत्रुर्वर्धस्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत् स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत् स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लोकानवृणोत् यदिमाँल्लोकान.वृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोबिभेत्श इति। यस्मात् कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिम् अवर्तयत् तस्मात्

**स इंषुमात्रमंषुमात्र विष्वंङ्ङवर्धत स इमाँल्लोकानंवृणोद्यदि माँलोकानवृंणोत् तद्यत्रस्यं
वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोंबिभेत् स प्रजापंतिमुपंधावच्छत्रंर्मेजनीति तस्मै वज्रँ सिक्त्वा
प्रायंच्छदेतेनं जहीति तेनाभ्यांयत तावंव्रतामग्नीषोम मा ;२द्ध प्र होरावमन्तः स्व इति**

ततश्च शत्रुशब्दस्य क्रियाशब्दत्वात् वृत्रस्यैव इन्द्रः नाशयिता तेन होमेन बभूव। शद शातने। णिचि षशदेरगतौ तः ;पा ७ऽ३ए४२द्ध इति तत्त्वम्। ततः औणादिके क्रुन्प्रत्यये ;उए५५३द्ध बहुलमन्यत्रापि ;उ १९०द्ध इति णिलुक्। उक्तं च.ष्यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात्ष ;पाशि ५२द्ध इति। स संभवन्नित्यादि। व्याख्यातम् ;तैसं २ए४ए१२द्ध। वृत्रत्वमिति। वृणोतेः त्रप्रत्ययः। इदं द्वितीयं [5]वृत्रत्वमस्य॥

स प्रजापतिमित्यादि॥ गतम्। षसिक्त्वा तीक्ष्णं कृत्वा। [6]उत्पाद्येत्येके। अथेन्द्रः तेन वज्रेण सह वृत्रमभ्यागच्छत्। [7]अथ यदग्नीषोमोए पूर्वं शसरू शसंभवन् वृत्ररू षअभि शसमभवत् तौ शअग्नीषोमौ [8]शप्रहर्तुकामम् अब्रूतां मा त्वमावांश प्रहार्षीःए [9]यं त्वं प्रहर्तुमारभसे अत्रान्तर्भूतौ स्वः आवाम्

कारणात् वर्तयति एतदर्थमिति व्युत्पत्त्या शवृत्रत्वं संपन्नम्। यस्मात् कारणात् [10]षष्ठीसमासस्वरं [11]विस्मृत्य बहुव्रीहिस्वरमुच्चारितवान्ए [12]तस्मात् इन्द्रः [13]शातयिता यस्येति व्युत्पत्त्या वृत्रस्य [14]अस्य इन्द्रः घातकः [15]अभवत्। [16]अवशिष्टं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातम्॥

स इति॥ तस्य वधोपायं दर्शयति. स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेजनीति तस्मै वज्रँ सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायतश इति॥ [17]सः इन्द्रो मम कश्चित् शत्रुः जातः इति वदन् षप्रजापतिम् असेवत। तस्मै इन्द्राय स प्रजापतिः वज्रं [18]सिक्त्वा वृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिमन्त्रितजलेन प्रोक्ष्य एतेन जहि इति वदन् प्रायच्छत्। जहि मारयेत्यर्थः॥ तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं वृत्रं हन्तुमभिलक्ष्य आयत [19]आगतवान्॥

ताविति॥ इत्थमुपोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्वाग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोन्नयति.तावतामनीषोमौ मा प्र हारावमन्तः स्व इति मम वै युवँ स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेय.

---

[1] तं३ - अत्र।
[2] लं- व्यपदेशम्।
[3] तं३ मै - ' प्रयुक्तवान् इति तत्त्वम् ' इति नास्ति।
[4] आ. ड- सम्यक्।
[5] लं- वृत्रमस्य।
[6] लं- उत्पाद्येके।
[7] तं३ – 'अथ ' नास्ति।
[8] तं३ - प्रहर्तुकामौ अब्रूतां मा मावाम्।
[9] तं३ - यः।
[10] शृं- 'स्वरितं।
[11] आ-विसृज्य।
[12] आ-तस्मात् कारणात्।
[13] अ. इ. उ. जो. पा. हा- शाता।
[14] ड. हो १ - ' अस्य' नास्ति।
[15] आ - अभूत्।
[16] आ - शेषम्।
[17] आ - ' सः ' नास्ति।
[18] इ. उ. जो. पा. हा - 'सिक्त्वा ' नास्ति;ड, शृं- सिक्त्वा तीक्ष्णीकृत्वा।
[19] ड - हन्तुमागत'।

मम् वै युव ॅ स्थ इत्यंत्रवीन्मामुभ्यंतमिति तौ भांगधेयंमैच्छेता ताभ्यांमेतमंग्नीषोमीय.
मेकांदशकपालं पूर्णमांसि प्रायंच्छत् तावंब्रतामभि संदंष्टा वै स्वो न शंक्नुव ऐतुमित
स इन्द्रे आत्मनः शीतरूरावंजनयत्।

इति। हरतेर्लुङि ;पा ३ृ२ृ११०द्धए सिचि वृद्धौ ;पा ७ृ२ृ१द्ध श्बहुलं छन्दसिॆपा ७ृ३ृ९७द्ध इतीडभावः। अथेन्द्रः अब्रवीत् मदीयौ सुहृदौ युवां स्थरू। इतिकरणो हेतौ। यस्मादेवं तस्मात् माम् एव अभ्येतं त्यज्यतामयं जाल्मः इति। अथाग्नीषोमो भागधेयं किंचि . दात्मीयं भागम् इन्द्रालब्धुं ऐच्छेताम्। अथ विदिताभिप्राय इन्द्रः [1]ताभ्याम् एतम् अग्नीषोमीयम् एकादशकपालं [2]श्पूर्णमासे आग्नेयस्य अनुनिर्वाप्यं प्र अयच्छत् प्रादात्। ष्द्यावापृथिवी. शुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ चश् ;पा ४ृ२ृ३२द्ध इति छः। तस्मादग्नी.षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रधानमेवश् कुर्यादिति विधिरनुमीयते॥

अथाग्नीषोमौ लब्धभागावपि पुनरपि अब्रूताम्.आवामत्र [3]वृत्रभोगे अभि संदष्टौ स्वः लग्नाविव भवावः। तस्मादिमं हित्वा त्वाम् ऐतुम् आगन्तुं न शक्नुवः न क्षमावह

मैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् इति॥ हे इन्द्रए मा प्र हाःए वृत्रं मा प्रहर। आवम् अन्तः स्वःए आवामुभावेतस्य [4]मुखमध्ये तिष्ठावः। [5]तच्छ्रुत्वा स इन्द्रः अब्रवीत् युवां [6]मम स्थः [7]श्वै खलु इतिए तस्मात् माम् अभ्येतं मामभिलक्ष्यागच्छतम्ष् इति। ततोमीषोम [8]त्वत्सकाशमागतयोः [9]भावयोः किं भागधेयम् इति पप्रच्छतुः। स चेन्द्रः [10]पूर्णमासे योमीषोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान्। श्अग्नीषोमीयमेकादशकपालं [11]निर्वपेत् इति विधिरत्र द्रष्टव्यः॥

ताविति॥ अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति.श्तावब्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत् तच्छीतरूरयोर्जन्म य एवँ शीतरूरयोर्जन्म वेद नैनँ

तच्छतरूरयोर्जन्म य एवँ शतरूरयोर्जन्म वेद ;३द्ध नैनँ शीतरूरौ हंतस्ताभ्य.
मेनमभ्यंनयत् तस्मांज्जअभ्यमांनादग्नीषोमौ निरंक्रामतां प्राणापानौ वा ऐनं
तदंजहितां प्राणो वै दक्षोपानः क्रतुस्तस्मांज्जञ्जभ्यमांनो ब्रूयान्मयिं दक्षक्रतू इतिं

इति। अथ इन्द्ररू आत्मनः शीतरूराख्यौ रोगविशेषौ [12]आलस्यजृम्भणकारिणौ अजनयत्। देहस्यायासकरौ यत्नविशेषावित्येके। तदित्यादि। गतम्। अथ इन्द्रः ताभ्यां शीतरूराभ्याम्ए एनं वृत्रम् अभ्यनयत् अभिसंप्राप्तमकरोत्। यद्वा . अन्येनाविष्टस्य तन्मयत्वं प्रतिपन्नस्य तदात्मतया चेष्टा अभिनयःए तत्कारिणं वृत्रमकरोत्। शीतरूरावावेश्य तद्भावापन्नं वृत्रमभिनयति स्म। ततः तस्मात् जञ्जभ्यमानात् शीतरूरावेशनेन आस्यं व्यादाय जृम्भमाणगात्रात् वृत्रात् अग्नीषोमौ निः अक्रामतां निष्क्रान्तौ। ष्लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्ष् ;पा ३ृ१ृ२४द्ध इति यङ्॥

अथ प्रसङ्गात् इदं परमुच्यते। यदाग्नीषोमो वृत्रमत्यजतां तत् तदा प्राणापानौ एव खल्लु [13]एनं वृत्रम् अजहिताम् अत्यजताम्। किं च प्राणः दक्षः दक्षयिता। अपानरू ऋतुः [14]कारयिता। तस्मात् जञ्जभ्यमानः ब्रूयात् मयि दक्षकतू इतिए न निष्क्रान्ता.

शीतरूरौ हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत् तस्माज्जञ्जभ्यमानादमीषोमौ निरक्रामताम् इति॥ वृत्रस्य मुखे दन्तपङ्क्तिभ्यामभितः सम्यग्दष्टावेव वर्तावहे। तस्मादागन्तुं न शक्नुवः इति उक्तः इन्द्रः तयो.रागमनाय स्वात्मन सकाशाच्छीतज्वरं तदनन्तरभाविसंतापं चोभावुत्पादितवान्। तदानीं शीतरूरशब्दा. भिधेययोर्ज्वरतापयोः श्जन्म समुत्पन्नम्। तज्जन्मवेदिनं [15]श्न शीतरूरौ हतः न मारयतःश्। ततः स इन्द्रः ताभ्यां शीतरूराभ्यामायुधसदृशाभ्याम् एनं वृत्रमभिलक्ष्य प्रयुक्ताभ्याम् अनयत् एनं वृत्रं संयोजितवान्। तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां श्जञ्जभ्यमानात् मुखविदारणं कुर्वतः तस्मात् वृत्रात् अग्नीषोमौ निर्गतौ॥

प्राणापानाविति॥ प्रसङ्गान्मन्त्रं [16]कंचिदुत्पाद्य विनियुङ्क्ते.श्प्राणापानौ वा एनं तदजहितां प्राणो वै दक्षोपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन् धत्ते सर्वमायु.

प्राणापानावेवात्मन् धंत्ते सर्वमायुरेति स देवतां वृत्रान्निर्हृदय वार्त्रन्घँ हविः पूर्णमांसे
निरंवपघ्नन्ति वा एनं पूर्णमांससि आ ;४द्ध मांवास्यांयां प्याययन्ति तस्माद्वर्त्रघ्नी
पूर्णमासेनूंच्येते

विति। एवं ब्रुवन् प्राणापानौ आत्मनि [17]स्थापयति। ततः सर्वम् आयुः प्राप्नोति। इदं च क्रत्वङ्गमेवेति राद्धान्तितम्.श्अहीनवत् पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात्श् ;द्रृमीसू ३ृ४.१४द्ध इत्यत्र॥

---

[1] लं - ताम्।
[2] लं- 'पूर्णमासे आग्नेयस्य... प्रधानमेव ' नास्ति।
[3] मै४- वृत्रभागे; पं२ - वृत्रभेदे।
[4] आ - मुखे।
[5] आ - तज्ज्ञात्वा।
[6] ड. शृं. हो१ - मदीयौ।
[7] शृं हो१- तस्मान्मामभिलक्ष्यागतम् ; ड - तस्मान्मामभिलक्ष्यागच्छतम्।
[8] ड. शृं. हो १ त्वत्समीपमा।
[9] ड- ' आवयोः ' नास्ति।
[10] ड. शृं हो१ - पूर्णमासयागे।
[11] ड - कुर्यात्।
[12] तं३ मै - मूलस्य जृम्भण ; पं२. लं - कुलस्य जृम्भण।
[13] तं३ . मै. लं- एतम्।
[14] मै४ कामयिता।
[15] तौ शीतरूरौ न मारयतः।
[16] आइ- 'कंचित् ' नास्ति।
[17] तं३ . लं- स्थापयते।

अथाज्यभागयोर्विशेष उच्यते.अथेन्द्रः देवतारू [1]अग्नीषोमादीन् वृत्रात् निहूय निर्गतान् कृत्वा हन्तुं योग्यं वृत्रं कृत्वा पूर्णमासे वार्त्रघ्नं [2]वृत्रहणः संबन्धि ‡हविः आज्यभाग.लक्षणं [3]निरवपत्। यद्वा.वृत्रहन्त्वर्थं हविराज्यं निवपत् स्थाल्यां [4]पृथक् कृतवान्। हेतुमाह.एनं हि वृत्रं पूर्णमासे देवारू घ्नन्ति तमोरूपत्वात् [5]विनाशोपायस्तदा भवति। तस्मात् वार्त्रघ्नी वृत्रहन्तुः संबन्धिन्यौ तल्लिङ्गवत्यौ ऋचौ पूर्णमासे अनु उच्येते आज्यभागयोः

रेति इति। अग्नीषोमौ यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानौ एवं एनं वृत्रं त्यक्तवन्तौ। तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुः [6]इत्येते नामनी। यस्मात् कारणात् एते तयोर्नामनी तस्मात् कारणात् क्रतुकाले जञ्जभ्यमानः मुखविदारणरूपं गात्रविनामं कुर्वन् यजमानः मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रं ब्रूयात्। तिष्ठेतामिति मन्त्रवाक्यशेषस्याध्याहारः। तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानौ एव स्वात्मनि [7]स्थिरौ धारितवान् भवति। ततोपमृत्युपरिहारेण सर्वम् आयुः प्राप्नोति॥

स इति॥ अथानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते.स देवता वृत्रान्निर्हृय वार्त्रघ्नँ हविः पूर्णमासे निरवपद्रन्ति वा एनं पूर्णमास आमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वानी पूर्णमासेनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम् इति॥ सः इन्द्रोनीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वाः देवताः वृत्रात् निर्हृय निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविः आज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमासे संपादितवान्। लोकेपि एनं वृत्रम् [8]आवरणात्मकान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया

वृधन्वती अमावास्यांया तत्सस्याप्य वार्त्रघ्नँ हविर्वत्रमादाय पुनरभ्यायत ते
अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र गाराव्योर्वै श्रत इति ते अब्रूतां वरं वृणावहै

पुरोनुवाक्ये [9]॰.कार्ये। ते च ‡अग्निर्वृत्राणि त्वं सोमासि‡ इत्येते ;तैब्रा ३ऽ५ऽ६द्ध।
हविर्ग्रहणं निर्वपति। ग्रहणं च हविर्धर्म विशेषप्राप्त्यर्थम्। अमावास्यायाम् एनम् आ प्याययन्ति। प्रवृद्ध इव भवतिए तदानीं तमोपावृद्धया। तस्मात् वृधन्वती वृधिक्रियालिङ्गवत्यौ ऋचौ ‡मावास्यायाम् अनूच्येतेए आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये' क्रियेते.ष्अग्निः प्रत्नेन ष्य सोम गीर्भिः ट ;तैब्रा ३.५.६द्ध इत्येते। वृधेरौणादिके कनिन्प्रत्यये मतुपूए ट अनो नुट् ‡ ;पा ८ण्२ण्१६द्ध च। [10]वार्त्रघ्न्योः वृत्रस्यैव [11]वृद्धिः शब्देनोच्यते। स एव पौर्णमासे हन्यते। वृधन्वत्योस्तु सोमस्य वृद्धिः शब्देनोच्यते। तद्वृद्धया वृत्रस्य वृद्धिरित्यर्थात् गम्यते। वृत्रश्च तदानीं वर्धते इति [12]प्रसिद्धिः। उभयत्रापि ट वा छन्दसि ट ;पा ६ण्१ण्१०६द्ध इति पूर्वसवर्ण.दीर्घत्वम्॥तत्स५स्थाप्येत्यादि। गतम्। ते इत्यादि। पूर्वं वर्धमानो वृत्रो ये द्यावापृथिव्यौ अभिसम. भवत् ‡ते ‡अब्रूताम्. ‡मा आवां प्र ‡हाः प्रहार्षीः ‡आवयोः खल्वसौ वृत्रः श्रितःए तस्मात्

विनाशयन्ति। अमावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावात् वृत्ररूपमन्धकारम् आ प्याययन्ति [13]‡सर्वतो वर्धयन्ति‡। यस्मादेवं तस्मात् वृत्रहननशब्दलान्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्णमासे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये। वृधिधातुयुक्ते ऋचौ अमावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये। अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्ए ष्त्व५ राजोत वृत्रहा‡ए ;तैब्रा ३ण्५ण्६द्ध इत्यनयोर्वृत्रहननप्रतीतेरेते ऋचा वार्त्रघ्न्यौ। ‡कविर्विप्रेण वावृधेए ष्वर्धयामो वचोविदः‡ ;तैब्रा ३ण्५ण्६द्ध इत्येते ऋचौए वृधिधातुयुक्तत्वाद्वृधन्वत्यौ॥

तदिति॥ प्रासङ्गिकीमाज्यभागमन्त्रव्यवस्थां[14] विधाय प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयतिदृष्तत्सर.स्थाप्य वार्त्रघ्न हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अबूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै श्रत इति अब्रूतां वरं वृणाव नक्षत्रविहिताहमसानीत्यसावब्रवीच्चित्रविहिताहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहितासौ चित्रविहितेयं य एवं द्यावापृथिव्योर्वरं वेदैनं वरो गच्छति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्‡ इति

नक्षत्रविहिताहमसानीत्यसाव्रवीच्चित्रविंिहिताहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहितासौ
चित्रविंहितेयं य एवं द्यावापृथिव्यो ;५द्ध र्वरं वेदैनं वरो गच्छति स आभ्यामेव
प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन् ते देवा वृत्रँ हत्वाग्नीषोमावब्रुवन् हव्यं नो वहतमित

अस्मदाश्रयं प्रहर्तुं नार्हसि इति। पुनश्च ते अब्रूताम्.वरमित्यादि। नक्षत्रविहिता नक्षत्रैर्विविधं [15]हिता स्थापिता[16] नक्षत्राधीनस्थितिः। यद्वा. नक्षत्रैः विशिष्टावस्थानशरीरा। चित्रविहिता चित्रैः नानाविधैः पूजितैर्वा [17]कुलशैलैः समुद्रादिभिः विहिता तदधीनस्थितिःए तद्विशिष्टावस्थाना वा। उभयत्रापि ‡ तृतीया कर्मणि ट ;पा ६ण्२ण्४८द्ध इति पूर्वपदप्रकृतिखरत्वम्। स इत्यादि। [18]ततः [19]इन्द्रः द्यावापृथिवीभ्यां प्रसूतः अनुज्ञातः ष्वृत्रं हतवान्। अथ ते देवाः इन्द्रेण राज्ञा

स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्ण कृत्वा पूर्ववत् वज्रम् आदाय पुनः अपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान्। तदानीं द्यावापृथिवी अब्रूताम्.अयं वृत्रो भूमिमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्य आवयोः आश्रितो वर्तते तस्मान्मदीयमेनं [20]मा प्रहर इति। तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमवलोक्य प्रहारमभ्यनुज्ञातुमुत्कोचत्वेन वरं वृतवत्यौ। नक्षत्रैर्विहितालंकृता स्याम् ‡ इति दिवो वरः। [21]मनुष्यपशु.वृक्षनगनदी

[1] ३. लं - अग्नीषोमादिभिः।
[2] मै – वृत्रहःसंबन्धि।
[3] मै.लं- ' निरखपत् ' नास्ति।
[4] तं३ .मै. लं- प्रथमम्।
[5] तं३ - विनष्ट उपायस्तदा।
[6] आ - इत्येव; हो१ - इत्येते तयाः।
[7] ड. हो १ - स्थितौ।
[8] आ- आवरणात्मकं वृत्रान्धकार'; ड - आवरणात्मकमन्धकारेणावस्थितम्।
[9] *–* त३.मै.लं-'कार्ये....... पुरोनुवाक्ये ' नास्ति।
[10] तं३ - वार्त्रघ्न्यौ।
[11] तं३ - वृद्धि।
[12] तं३ . मैलं - समृद्धिः।
[13] शृं- 'सर्वतो वर्धयन्ति ' नास्ति।
[14] आ - भागग्यवस्थां।
[15] तं३.मै.लं- विहिता।
[16] मै४ - 'स्थापिता' इत्यस्यानन्तरं 'विदं विज्ञाप्यते ता'।
[17] मै४ - कुशलैः।
[18] मै. लं - तत्र।
[19] लं- ' इन्द्रः' नास्ति।
[20] हो१ - न।
[21] ड. शृं. हो १ - वृक्षगिरिनदी।

समुद्रादिरूपेण [1]विचित्रेण विहितालंकृता स्याम् इति पृथिव्याः वरः। तेन वरेण ते तथैव स्याताम्। एतद्वराभिज्ञोपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति। ततः सः इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातः ध्वृत्रं हतवान्॥

त इति॥ [2]अथाभिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य [3]वेदनं प्रशंसति.श्ते देवा वृत्र हत्वाग्नी. षोमावब्रुवन् हव्यं नो वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे वै त्ययोस्तेज इति तेब्रुवन् के इदमच्छतीति गौरित्यब्रुवन् गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साब्रवीद्वरं वृणै मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति तद्गौराहरत् तस्माद्गवि सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्धृतमेतत् सोमस्य यत् पयो य एवमनीषोमयोस्तेजो वेद तेजरूयेव भवति इति॥ इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवाः वृत्रं हत्वा तन्मुखान्निःसृतौ अग्नीषोमौ प्रति हव्यम् अस्मदर्थे वहतम् इतिअब्रुवन्। ततः तौ अग्नीषोमौ तान् देवान् प्रत्येवम् अब्रूताम्.त्यौ

तावंब्रूतामपंतेजसौ वै त्यो वृत्रे वै त्ययुस्तेन् इति तेंब्रुवन् क इदमच्छैतीति
गौरत्यंब्रुवन् गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति सात्रंवीत् ;६द्ध वरं वृणै मय्येव सतोभयेंन
भुनजाध्वा इति तद्गौराहंरत् तस्माद्गविं सतोभयेंन भुञ्जत एतद्वा अग्रेस्तेज
यद्वृतमेतत् सोमस्य यत् पयो य एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेदं तेजस्व्येव भंवति

वृत्रं हत्वा। अग्नीषोमावित्यादि। गतम्। व्याविति। ताविमौ वामपगततेजस्कौ स्वः वृत्रे खलु श्त्ययोः [4]ख.तेजः इति। ते देवारू अब्रुवन् कः नाम इदं तेज आप्तुं गच्छति इति.'। पुनः स्वयमेव देवारू अब्रुवन् ननु गौः सर्वस्य मित्रं भवति तस्मात् सर्वत्र गच्छन्तीमिमां न कश्चिन्निवारयति तस्मादियमेव गत्वा तत्तेज आहरत्विति॥

साब्रवीदित्यादि॥ यथाज्ञापितं देवैः तदिदं क्रियत एव मयाए अहमपि किंचित् वरं वृणै वरितुं प्राप्तकालाहम्। किं तदिति चेत् ह इदं विज्ञाप्यते.श्मयि एव सता उभयेन घृतेन पयसा च भुनजाध्वै सुहिता भवितुमर्हथ। भोगेन सौहित्यं लक्ष्यते। लेटि आडागमःए ;पा ३ू४ू९४द्ध ध्वैतोन्यत्रष ;पा ३ू४ू९६द्ध इत्यैकारःए श्छन्दस्युभयथाश ;पा ३ू४ू११७द्ध इति लेटि आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् ज्नसोरल्लोपः ष ;पा ६ू४ू१११द्ध इति न प्रवर्तते। तदित्यादि। गतम्॥

तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंशनादपगततेजस्कावेव संपन्नौ। त्ययोः तथाविधयोः आवयोः[5]त्तेजः सामर्थ्यं वृत्रे एव स्थितम् इति। [6]ते देवाः परस्परम् अब्रुवन्.कः नाम इदं तेज आतुं गच्छति इति। तत्र बुद्धिमन्तः [7]श्केचन गोःश सर्वमित्रत्वेन वैराभावात् गौः एव वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समानेष्यति इति उक्तवन्तः। सा [8]च [9]गौरुक्तोचरूपं [10]वरमेवमयाचत.अनयोः संबन्धि घृतपयोरूपं तेजो वृत्रशरीरादानेष्यामिए आनीत च तत् मयि एवं सर्वदा तिष्ठतुए मयि एव स्थितेन तेन उभयेन तदा तदा स्वीकृतेन [11]यूयं भोजनं निर्वर्त.यध्वम् इति। तमिमं वरं लब्ध्वा तत् तेजः गौः आनयत्। तस्मात् वरवृतत्वाल्लोकेपि निरन्तरं गवि

ब्रह्मवादिनों वदन्ति किंदेवत्यै पौर्णमासमितिं प्राजापत्यमितिं ब्रूयात् तेनेन्द्रं ज्येष्ठं
पुत्रं निरवांसाययदिति तस्मां ;७द्ध ज्येष्ठं पुत्रं धनेंन निरवंसाययन्ति॥ २॥
ख अस्य मा वेदा द्यावांपृथिव्योरंवीदिति तस्मांच्चत्वारिं च ,

आज्यभागयोर्विधिःद् श्ब्रह्मवादिनरूश इत्यादि। कस्यै देवतायै इदम्। श्देवतान्तात् तादर्थ्ये यत्श ;पा ५ऽ४ू२४द्ध। पौर्णमास्यां कार्यं कर्म पौर्णमासम्। तदिदं किंदेवत्यम् श्इति [12]यदा ब्रह्मवादिनः पृच्छेयुः तदा ब्रूयात् उत्तरं . ध्प्राजापत्यम् इति। प्रदर्शनार्थत्वात् आमावास्यमपि गृह्यते। यदुक्तं . ध्परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोग्र आसीत्श ;तैसं १.६ू९द्ध इतिए तदेव[13] स्मारयति। इन्द्रग्रहणं चोपलक्षणं तत्रोक्तानां त्रयाणाम् इन्द्राग्निसोमानाम्। एतदुक्तं भवति.प्रशस्ततमान् पुत्रान् इन्द्राग्निसोमान् प्रजापतिरनेन कर्मणा निरू अवासाययत् [14]देवतान्तरेभ्यो व्यावृत्तानकरोत् प्रशस्ततमान् [15]एतान् मन्यमानो ज्येष्ठभागमिन्द्राग्न्यादिभ्यः कर्मैतदुक्तवानिति। तस्मादित्यादि। वयसा विद्यादिना[16] वा प्रशस्यतमं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति पुत्रान्तरेभ्यो व्यावृत्तमधिकधनं कुर्वन्ति पितरः।श शाछासाहाव्यावेपां॰;पा ७ू३ू३७द्ध इति युक्ए ध्गतिर्गतौश ;पा ८ू१ू७०द्ध इति पूर्वस्य निघाताभावरू। श्उदात्तवता तिङाश ;द्रू पाभा २ू२ू१८ वा ४द्ध इति समासः॥

इति द्वितीये पञ्चमे द्वितीयोनुवाकः॥

[17]श्तिष्ठतैव तेजसा घृतपय रूपेणश उभयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वे भोजनं निष्पादयन्ति। तत्र ध्यत् ध्घृतम् एतत् एव श्अमेः ध्तेजःए श्यत् श्पयः एतत् एव सोमस्य तेजःए तदुभयवेदनेन तेजस्वी भवति इति॥

ब्रह्मवादिन इति॥ तदिदमनीषोमीय पुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेनेन्द्रसंबन्धि. त्वेन च प्रशंसति. श ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमासमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं ज्येष्ठ पुत्रं

[1] ड - चित्रेण।
[2] क.ड. श्रृं..हो १ - अथ विहितस्या।
[3] आ. श्रृं - देवौ॥
[4] ** - * [लिखितपुस्तकेषु एतावानंश नोपलभ्यते; मै- मुद्रित पुस्तकमनुसृत्य पूरितोयं भागः।]।
[5] आ. ड - 'आवयोः ' नास्ति।
[6] ड - ततो।
[7] जो. ना- केचन; अ.आ. इ. उ.पा- गोः।
[8] आ. हो१ - अपि।
[9] आ - 'त्कोचरूपत्वेन।
[10] श्रृं- वरमेनम'।
[11] आ.ड - 'यूयं' नास्ति।
[12] तं३ . मै. लं- यावत्।
[13] ३. मै. लं - तदवसरे।
[14] तं३. मै- देवान्तरेभ्यः
[15] त३. मै. लं- ' एतान् ' नास्ति।
[16] तं३ - वित्यादिना (१) |
[17] श्रृं- तिष्ठता तेजःपयो; ड. हो१ - तिष्ठति तेजःपयो।

निरवासाययदिति तस्माज्जेष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तिश इति॥ नात्र प्रजापतेः हविर्भाक्त्वेन[1] पौर्णमास.देवतात्वं किं [2]तु तत्कर्मस्स्रष्टृत्वेन। तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्.ष्प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं च ;तैसं १ण्६ण्९द्ध इत्यादि। स च प्रजापतिः तेन पौर्णमासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं ष्पुत्रम् इन्द्रं निरवासाययत् निःशेषवित्तदानेन स्थिरनिवासमकरोत्। एतदपि पूर्व काण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्.ष्तेनेन्द्रं निरवासाययत् तेनेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत्ष्;तैसं १ण्६ण्९द्ध इति। यथा प्रजापतिर्यज्ञान् ससर्ज तथेन्द्रोप्यग्नीषोमौ वृत्रान्निःसार्य ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवेन्द्रस्यापि संबन्धः। यस्मात् प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत् तस्मात् लोकेपि ज्येष्ठ पुत्र धनेन निरवसाययन्ति निःशेष. मायुषोवसानं धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा कुर्वन्तीत्यर्थः॥

[3]अत्र मीमांसा॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् कृ

ष्अग्नीषोमीय आग्नेयात् पूर्वो नो वास्तु पूर्वता।
ब्राह्मणाक्रमतो मैव मन्त्रक्रमबलत्वतः॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः॥
[4]प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता ष॥ ;जैन्या ५ण्१ण्१८.१९द्ध॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे[5] पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः.शताभ्यामेतमग्नीषोमीय.मेकादशकपाल पूर्णमासे प्रायच्छत्ष ;तैसं २ण्५ण्२द्ध इति। आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः.यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतिश ;तैसं २ण्६ण्३द्ध इति। [6]शतत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमितिश प्राप्ते ब्रूमः . मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेय. मन्त्राः। तथा हि. हौत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमम् शअग्निर्मूर्धा श ;तैब्रा ३ण्५ण्७द्ध इत्यादिके आग्नेय्यौए याज्यानुवाक्ये आम्नाते। ततः.शप्रजापते न त्वदेतानिश ;तैब्रा ३ण्५ण्७द्ध इत्यादिके प्राजापत्ये। ततः अग्नीषोमा सवेदसाश ;तैत्रा ३ण्५ण्७द्ध इत्यादिके अग्नीषोमीये। [7]आध्वर्यवकाण्ड.शअग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्याम्श ;तैसं १ण्१ण्४द्ध इत्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः। [8]याजमानकाण्डेपि.शअग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासम्श;तैसं १ण्६ण्२द्ध इत्याम्नाय [9]पश्चात् अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्श;तैसं १ण्६ण्२द्ध इत्याम्नायते। मन्त्रक्रमश्च प्रबलः। [10]मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात्। ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थविधिनापि चरितार्थम्। अतोनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान् मन्त्रान् बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव [11]प्रथममनुष्ठानम्॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्.

शजञ्जभ्यमानमन्त्रोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत।
वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धयाष॥ ;जैन्या ३ण्४ण्१७द्ध॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते.ष्प्राणो वै दक्षोपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयात् मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन् धत्ते सर्वमायुरेतिश इति। गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्जभ्यमानःए

तस्य वाक्यात् मन्त्रोक्तिः प्रतीयते। वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः। तस्मात् केवलं पुंधर्मः इति चेत्। मैवम्। क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वाव. गमात्[12]॥

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम् .

[13]वायौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे।
इति [14]शप्रधानशेषत्वमुक्तं किंश वा व्यवस्थितिः॥
क्रमेण प्रापिता [15]मन्त्राश्चत्वारोप्याज्यभागयोः।
क्रमाद्वाक्यं बलीयोत एषां दर्शादिशेषता॥
न मुख्ये सोम एकोस्ति नाधारत्वादिकालयोः।
दर्शादिरव्यवस्थित्याप्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिःष॥ ;जैन्या ३ण्१ण्२९.३१द्ध॥

दर्श पूर्णमासप्रकरणे श्रूयते.ष्तस्माद्वात्रघ्नी पूर्णमासेनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्ष ;तैसं २ण्५ण्६द्ध इति। तत्रेदं वार्त्रघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमे शअग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् ;तैब्रा ३ण्५ण्६द्ध इत्यनुवाकेनाम्नातम्[16]। उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्श पूर्णमासयागयोस्तद्विधिरव.गम्यते। तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं [17]शन त्वाज्यभागाङ्गत्वम्श इति प्राप्ते ब्रूमः. शअग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्ष ;तैब्रा ३ण्५ण्६द्ध इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्री। ष्त्वं सोमासि सत्पतिःष;तैव्रा ३ण्५ण्६द्ध इति सौम्या द्वितीया वार्त्रघ्नी। शअग्निः प्रत्नेन जन्मनाश ;तैब्रा ३ण्५ण्६द्ध इत्यानेयी प्रथमा वृधन्वती। सोम गीर्भिष्ट्वा वयम्ष ;तैब्रा ३ण्५ण्६द्ध इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती। तत्र मुख्ययोः [18]दर्शपूर्णमासयोराग्नेय पुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं[19] कथंचित् [20]भवतु। सौम्ययोस्तु न संभवति। सोमदेवताया अभावात्।

---

1 आ. ड - हविर्भोक्तृत्वेन।
2 श्रृं. हो १ - तर्हि |
3 आ - अथ।
4 अ.इ.उ. जो. ना. पा. हा - प्राबल्यात्।
5 अ. इ. उ. जो. हा-रीये तु ब्राह्मणेन; ना-°रीये तु ब्राह्मणे; क-°रीये ब्राह्मणे।
6 अ.इ. उ.पा - तत्रानुष्ठानस्योक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य पूर्वत्वे, ड. हो १ - अत्रानुष्ठानोक्त- विध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति; जो. ना. हा - तत्रानुष्ठानस्य... प्रथममनुष्ठाने।;
7 अ.इ.उ. क.ना. जो. हा-जो. पा. हा-यथाध्वर्य ना. हो १-तथाध्वर्य'।
8 आ.हा. हो १ - यजमान |
9 इत्याग्नेयस्य; हो१-इत्याम्नाय तत्।
10 हा - मन्त्रैश्च।
11 ड - प्रथमानु।
12 अ. इ. उ. जो. ना. पा.हा - त्वाभ्युपगमात्।
13 अ. इ. उ. ड.पा - वार्त (१)घ्नी; जो.. हो १ - वार्त्रघ्नौ।
14 अ. इ. उ.पा - 'शेषत्वमुतास्मिन् वा।
15 अ. इ. उ.पा - मन्त्राः श्रुत्या नोप्याज्य।
16 अ. इ.पा - इत्यादिनानुवाकेनाम्नातम्।
17 अ. उ. ड. पा. हो१ - ' न त्वाज्यभागाङ्गत्वम् ' नास्ति।
18 क. जो. ना. हा - 'मासयागयोग्य'।
19 हा - पुरोनुवाक्यार्थत्वम्।
20 अ. इ. उ. पा. हो१- भवति।

न ह्यग्नीषोमीयेपि केवलः सोमो विद्यते। किं च [1]श्पूर्णमा से अमावास्यायामितिश् [2]सप्तमीभ्याम् आधारत्वं गम्यते। [3]तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति। कालस्य तूपसर्जनत्वात् तद्वाचित्वं युक्तम्। किं च प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तर. मेवायमनुवाकः पठितः। स चाज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः। तस्मान्न मन्त्र. चतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वं [4]श्किं तु आज्यभागाङ्गत्वम्श्। नन्वेतत् क्रमेणैव लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथम आज्यभागे मन्त्रोप्याग्नेयः। सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते। [5]श्बाढम्। तथापिश् वार्त्रघ्नीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येन [6]विधीयते इति न [7]वैयर्थ्यम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितें माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोनुवाकः॥

[1] आ. क. जो. ना - पौर्णमास्याममावा; अ. इ. उ.पा - पौर्णमा से अमावास्या।
[2] अ. इ. पा - सप्तम्या।
[3] शृं-तत्र।
[4] अ.इ. उ.पा.शृं. हो १ - ' किंतु आज्यभागाङ्गत्वं ' नास्ति।
[5]अ.इ.उ.पा- ' बाढम् तथापि नास्ति, ड. हो१ - बाढं तत्रापि।
[6] क. हो १ - अभिधीयते।
[7] क.ड.जो. ना. हा. हो १ - तद्वैयथ्यम्।